

مصادیق جنگ شناختی از منظر نهج البلاغه و راهبردهای مقابله با آن در عصر هوش مصنوعی

معصومه رستگارنسب^۱

چکیده

جنگ شناختی، به عنوان شکلی نوین از منازعات، در عصر هوش مصنوعی ابعاد پیچیده یافته است. این پژوهش با هدف استخراج پدیده‌های تهدیدآمیز شناختی از سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه و تطبیق آن‌ها با مصادیق عینی هوش مصنوعی انجام شده است. برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً به نظریه‌های غربی وابسته بوده‌اند، این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و تحلیل محتوای کیفی، بر اساس نسخه معتبر نهج البلاغه به استناد دقیق پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که پنج پدیده کلیدی در سخنان امام (ع) قابل شناسایی است: جعل حقایق، شبهه افکنی سیستماتیک، تفرقه افکنی هدفمند، تخریب نخبگان (کارگزاران) و ایجاد یأس اجتماعی. این پدیده‌ها در عصر حاضر با بهره‌گیری از فناوری‌هایی چون دیپ فیک، بات‌های هوشمند و الگوریتم‌های پیشنهاد محتوا، شکلی پیچیده‌تر یافته‌اند. راهکارهای مقابله‌ای مستخرج از نهج البلاغه شامل تقویت بصیرت، حکمت جمعی، میانه‌روی در مصرف فضای دیجیتال، استقرار مرجعیت علمی دینی، و ترویج روحیه امید، چارچوبی بومی و اخلاقی برای مقابله با تهدیدات شناختی فراهم می‌کنند. این یافته‌ها می‌تواند مبنای سیاست‌گذاری در حوزه‌های امنیت سایبری، آموزش و فرهنگ باشد.

واژگان کلیدی:

جنگ شناختی، نهج البلاغه، هوش مصنوعی، مصادیق، راهکارهای مقابله‌ای.

*مدرس تفسیر و علوم قرآن، موسسه آموزش عالی الزهراء (س) دزفول، rstg^{۹۳}@gmail.com

Examples of cognitive warfare from the perspective of Nahj al-Balagha and strategies to combat it in the age of artificial intelligence

Masoume Rastegar Nasab^{*}

Abstract

Cognitive warfare, as a new form of conflict, has taken on complex dimensions in the age of artificial intelligence. This research aims to extract cognitive threatening phenomena from Imam Ali's (AS) speeches in Nahj al-Balagha and compare them with objective examples of artificial intelligence. Unlike previous studies that have mainly relied on Western theories, this research uses a descriptive-analytical method and qualitative content analysis, based on the authentic version of Nahj al-Balagha, with careful citation. The findings show that five key phenomena can be identified in the Imam's (AS) speeches: falsification of facts, systematic doubt-casting, targeted division, destruction of elites (agents), and creation of social despair. These phenomena have taken on a more complex form in the present era with the use of technologies such as deepfake, smart bots, and content recommendation algorithms. Countermeasures derived from Nahj al-Balagha, including strengthening insight, collective wisdom, moderation in the use of digital space, establishing religious and scientific authority, and promoting a spirit of hope, provide a local and ethical framework for confronting cognitive threats. These findings can serve as a basis for policymaking in the areas of cybersecurity, education, and culture

Keywords:

Cognitive warfare, Nahj al-Balagha, artificial intelligence, examples, countermeasures

^{*}Teacher of Quranic Interpretation and Sciences, Al-Zahraa (S) Institute of Higher Education, Dezful. rstg^{۹۳}@gmail.com

نماذج من الحرب المعرفية من منظور نهج البلاغة واستراتيجيات مواجهتها في عصر الذكاء الاصطناعي

معصومه رستگارنسب^٣

خلاصه:

الحرب الإدراكية، كشكل جديد من الصراعات، اتخذت أبعاداً معقدة في عصر الذكاء الاصطناعي. أجرى هذا البحث بهدف استخراج الظواهر التهديدية الإدراكية من أقوال الإمام على (ع) في نهج البلاغة ومقارنتها مع الأمثلة الملموسة للذكاء الاصطناعي. على عكس الدراسات السابقة التي اعتمدت في الغالب على النظريات الغربية، تعتمد هذه الدراسة على المنهج الوصفي التحليلي وتحليل المحتوى النوعي، مع الاستناد بدقة إلى النسخة المعتمدة من نهج البلاغة. تظهر النتائج أنه يمكن تحديد خمس ظواهر رئيسية في أقوال الإمام (ع): تزوير الحقائق، وبث الشبهات بشكل منهجي، والتفرقة المستهدفة، وتدمير النخب (العاملين)، وخلق اليأس الاجتماعي. في العصر الحالي، اكتسبت هذه الظواهر شكلاً أكثر تعقيداً من خلال استخدام تقنيات مثل Deepfake، والبوتات الذكية، وخوارزميات اقتراح المحتوى. تشمل حلول المواجهة المستخرجة من نهج البلاغة تعزيز البصيرة، والحكمة الجماعية، والاعتدال في استخدام الفضاء الرقمي، وإنشاء مرجعية علمية دينية، وتعزيز روح الأمل، مما يوفر إطاراً محلياً وأخلاقياً لمواجهة التهديدات الإدراكية. يمكن أن تشكل هذه النتائج أساساً لصنع السياسات في مجالات الأمن السيبراني، والتعليم، والثقافة.

الكلمات المفتاحية:

الحرب الإدراكية، نهج البلاغة، الذكاء الاصطناعي، الأمثلة الملموسة، حلول المواجهة.

*مُدرّسه تفسير و علوم القرآن الكريم، معهد الزهراء (س) للتعليم العالي، دزفول، rstg93@gmail.com

۱. مقدمه

در عصر حاضر، منازعات نظام‌مند از حوزهٔ فیزیکی فراتر رفته و به ساحتی نفوذ کرده‌اند که ادراک، تصمیم‌گیری و هویت جمعی را هدف قرار می‌دهند. این شکل از منازعه در ادبیات بین‌المللی امروزه با عنوان «جنگ شناختی» (Cognitive Warfare) شناخته می‌شود. برخلاف جنگ روانی که بر هیجانات کوتاه‌مدت متمرکز است، جنگ شناختی ماهیتی ساختاری، بلندمدت و زیرساختی دارد و به گونه‌ای طراحی می‌شود که قربانیان حتی از وجود آن ناخودآگاه باشند. ظهور هوش مصنوعی به عنوان یک «توانمندساز شناختی»، این منازعه را به سطحی نوین ارتقا داده است. فناوری‌هایی مانند دیپ‌فیک — که تصاویر، صداها و ویدئوهای کاملاً جعلی اما بسیار واقعی تولید می‌کند — و الگوریتم‌های یادگیری ماشین که رفتار کاربران را تحلیل و محتوای شخصی‌سازی شده ارائه می‌دهند، امکان دستکاری واقعیت در مقیاس فردی و جمعی را فراهم کرده‌اند. در این بستر، رجوع به متون دینی — به ویژه نهج‌البلاغه — که از بینشی ژرف دربارهٔ سرشت انسان، نفس آگاهی و تهاجمات بر اندیشه برخوردار است، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. امام علی (ع) در نهج‌البلاغه، قرن‌ها پیش از ظهور این اصطلاحات مدرن، به پدیده‌هایی هشدار داده که امروزه در قالب جنگ شناختی تجلی یافته‌اند. پژوهش‌هایی در این زمینه صورت گرفته است؛ از جمله مطالعات حاجی‌خانی و همکاران (۱۳۹۹) دربارهٔ عملیات نرم در نهج‌البلاغه و حسن‌پور و بنی‌اسدی (۱۴۰۱) در زمینهٔ دشمن‌شناسی. همچنین، دهقانی و چهارآزاد (۱۴۰۲) به خطرات هوش مصنوعی پرداخته‌اند. با این حال، شکاف اصلی در نبود تحلیلی است که پدیده‌های تهدیدآمیز را مستقیماً از متن نهج‌البلاغه (نسخهٔ عبده) استخراج کند، آن‌ها را بدون نسبت‌دادن اصطلاحات مدرن به کلام امام (ع) تحلیل نماید، و راهکارهای مقابله‌ای را بر پایهٔ منطق علوی استنتاج کند. این پژوهش با پرسش اصلی زیر شکل گرفته است: «پدیده‌های تهدیدآمیز شناختی که امام علی (ع) در نهج‌البلاغه از آن‌ها هشدار داده‌اند، در عصر هوش مصنوعی چگونه تجلی یافته‌اند و چه راهکارهای مقابله‌ای از سوی ایشان ارائه شده است؟»

۲. مبانی مفهومی

۱-۲. مفهوم جنگ شناختی: گذر از سخت‌افزار به نرم‌افزار ذهن

جنگ شناختی به عنوان مفهومی نوین در ادبیات امنیتی، برای نخستین بار در سند رسمی سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو) در سال ۲۰۲۱ به صورت ساختاریافته تعریف شد. بر این اساس، جنگ شناختی عبارت است از «استفادهٔ عمدی از فناوری‌ها و روش‌ها برای دستکاری، اختلال یا کنترل فرآیندهای شناختی افراد یا جوامع به منظور تغییر رفتار، تصمیم‌گیری یا باورهای آنان» (NATO.۲۰۲۱). این تعریف از جنگ روانی که عمدتاً بر هیجانات کوتاه مدت متمرکز است و همچنین از جنگ نرم که بیشتر در حوزهٔ فرهنگی و سیاسی عمل می‌کند، متمایز می‌شود. تفاوت اساسی جنگ شناختی در این است که مستقیماً به ساختارهای بنیادین شناخت—از جمله حافظه، قضاوت، هویت و درک از واقعیت—حمله می‌کند و هدف آن تغییر ذاتی در نحوهٔ ادراک انسان از جهان است، نه صرفاً القای رفتاری موقت. این رویکرد در گزارش مؤسسه RAND (۲۰۲۲) نیز تأیید شده است که جنگ شناختی را «تهدیدی وجودی برای سلامت جمعی ادراک» می‌داند.

۲-۲. هوش مصنوعی: توانمندسازی سابقه در جنگ شناختی

هوش مصنوعی در این زمینه به عنوان یک توانمندسازی سابقه ظهور کرده است. فناوری‌هایی چون پردازش زبان طبیعی، یادگیری عمیق و تحلیل کلان داده، امکان شخصی سازی تأثیرات شناختی را در مقیاسی غیرقابل تصور فراهم آورده‌اند. برای نمونه، سیستم‌های هوش مصنوعی قادرند با تحلیل رفتار کاربران در فضای مجازی، نقاط آسیب پذیر شناختی آنان را شناسایی و محتوایی اختصاصی برای تأثیرگذاری حداکثری تولید کنند. پدیده‌هایی مانند دیپ فیک (Deepfake) مرز بین واقعیت و وانموده را به شدت مخدوش کرده‌اند، به طوری که تشخیص حقیقت حتی برای کارشناسان نیز با چالش مواجه شده است. این امر به دشمن شناختی اجازه می‌دهد تا با سرعت و مقیاس بی سابقه‌ای، واقعیت‌های جایگزین بسازد و تزریق کند. گزارش Brundage و همکاران (۲۰۲۰) از دانشگاه آکسفورد نیز هشدار می‌دهد که هوش مصنوعی می‌تواند «قدرت تهاجم شناختی را به سطحی برساند که پیش از این غیرقابل تصور بود».

۲-۳. دیدگاه اسلامی نسبت به تهاجم شناختی: بنیادهای نظری در نهج البلاغه

در مقابل این چالش‌های مدرن، منظومهٔ فکری اسلام—به ویژه میراث علوی—از درک عمیقی نسبت به ماهیت تهاجمات بر اندیشه برخوردار است. امام علی (ع) در نهج البلاغه به پدیده‌هایی هشدار داده که امروزه در قالب جنگ شناختی تجلی یافته‌اند. این سخنان نه تنها از اعتبار متنی کاملی برخوردارند، بلکه دارای چارچوبی منسجم برای شناسایی و مقابله با این تهدیدات هستند. قرآن کریم نیز در آیه ۲۴ سوره نمل از «ترین اعمال زشت توسط

نهج البلاغه در مواجهه با تهدیدات شناختی، راهکارهایی بنیادین ارائه می‌دهد که در عصر هوش مصنوعی از کارآمدی قابل توجهی برخوردارند. این راهکارها بر پایه تقویت زیرساخت‌های فکری و اخلاقی جامعه استوار شده‌اند.

۱-۳-۵. توسعه سواد رسانه‌ای مبتنی بر بصیرت

اگرچه مفهوم «سواد رسانه‌ای» به صورت اصطلاحی در عصر امام علی (ع) مطرح نبوده، اما اصول اخلاقی و شناختی آن — به ویژه در قالب «بصیرت در برابر پیام‌ها» — در سخنان امام علی (ع) در نهج البلاغه به خوبی دیده می‌شود. جملاتی مانند «لَا تَنْظُرُوا إِلَى صُورِهِمْ وَلَكِنْ انظُرُوا إِلَى أَخْلَاقِهِمْ» (غررالحکم، ح ۵۰۴۸)، پایه‌های نظری سواد رسانه‌ای مبتنی بر بصیرت را فراهم می‌کنند.

امام علی (ع) در حکمت ۳۸۲ می‌فرماید: لَا تَقُلْ مَا لَا تَعْلَمُ؛ آنچه نمی‌دانی مگو. همچنین خداوند در سوره اسراء می‌فرماید: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا»؛ از آنچه به آن آگاهی نداری، پیروی مکن، چرا که گوش و چشم و دل، همه مسئول اند.

. آیت‌الله جوادی آملی بصیرت را «چشم قلبی» تعریف می‌کند که «حق را از باطل تمیز می‌دهد و از فریب ظواهر در امان می‌ماند». (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۸۷). این تبیین می‌تواند به عنوان پشتوانه فکری برای راهکار «تقویت بصیرت» در برابر جنگ شناختی مورد استفاده قرار گیرد. این مفهوم در عصر حاضر به معنای توسعه سواد رسانه‌ای و هوش مصنوعی است که باید مبتنی بر آموزش «تفکر نقادانه» باشد. ایجاد توانایی تحلیل محتوای تولیدشده توسط هوش مصنوعی در جامعه، اولین خط دفاعی در برابر جنگ شناختی محسوب می‌شود.

۲-۳-۵. تقویت حکمت جمعی و مشاوره‌ای

امام علی (ع) در نامه ۵۳ به مالک اشتر، بر کیفیت مشورت تاکید می‌کند و می‌فرماید: بخیل را در مشورت کردن دخالت مده. این سفارش نشان می‌دهد که تصمیم‌گیری انفرادی، حتی از سوی فردی باهوش و عادل، می‌تواند دچار خطا شود؛ بنابراین، حکمت جمعی و مشورت با افرادی که دارای عقل، تجربه و اخلاص هستند، نه تنها یک فضیلت اخلاقی، بلکه یک ضرورت راهبردی در مدیریت جامعه محسوب می‌شود. این راهکار در عصر هوش مصنوعی به معنای ایجاد نهادهای تخصصی برای رصد و تحلیل تأثیرات هوش مصنوعی بر افکار عمومی است. تشکیل اتاق‌های فکر متشکل از متخصصان دینی، فناوری و علوم اجتماعی می‌تواند در شناسایی به موقع تهدیدات شناختی مؤثر باشد.

۳-۳-۵. ترویج سبک زندگی مبتنی بر میانه‌روی

در فرهنگ اسلامی، میانه‌روی (اعتدال) نه تنها به عنوان یک فضیلت اخلاقی، بلکه به مثابه اصلی راهبردی در سبک زندگی انسان مؤمن مطرح شده است. این نگاه متوازن، فراتر از صرفاً دوری از افراط و تفریط، به عنوان راهی جامع‌نگر برای دستیابی به خیر و سعادت در دنیا و آخرت تلقی می‌شود. امام علی (ع) در خطبه ۱۲۷ پرهیز از افراط و تفریط را حتی در مورد شخص علی علیه‌السلام هشدار می‌دهد. همچنین در نامه ۵۳ دوست‌داشتنی‌ترین چیزها را میانه‌ترین آنها معرفی می‌نماید. این اصل در مواجهه با جنگ شناختی هوش مصنوعی به معنای ترویج میانه‌روی در مصرف محتوای دیجیتال است. کاهش وابستگی به فضای مجازی و تقویت ارتباطات حقیقی، جامعه را در برابر تأثیرات مخرب هوش مصنوعی مقاوم می‌سازد.

۴-۳-۵. استقرار نظام مرجعیت علمی و دینی

امام علی (ع) در خطبه ۱۴۷ تأکید دارند که رستگاری را از اهل آن جستجو کنید که اهلیت پیامبر (ص) رمز حیات بشریت هستند. کسانی که دارای علم، تقوی و مسئولیت‌پذیری در حفظ دین هستند. این امر نشان می‌دهد که جامعه در برابر انحرافات فکری و شبهات، نیازمند مرجعیتی علمی و معتبر است. این مرجعیت نه تنها مسئول پاسخگویی به شبهات است، بلکه باید به صورت فعالانه، محتوایی اصیل و متقابل تولید کند تا جلوی نفوذ افکار تخریب‌گر را بگیرد. در عصر حاضر، این به معنای ایجاد نهادهای معتبر برای تولید محتوای دینی اصیل و پاسخگویی به شبهات است. تقویت مراجع علمی دینی که بتوانند به صورت فعالانه به تولید محتوای متقابل پردازند، ضروری به نظر می‌رسد.

۵-۳-۵. تقویت روحیه امید و پویایی

امام علی (ع) در خطبه ۱۹۳ از جمله صفات متقین را نشاط در جستجوی هدایت می‌داند. این اصل در برابر جنگ شناختی هوش مصنوعی به معنای تولید محتوای امیدبخش و تقویت روانی جامعه است. رسانه‌های ملی باید با تولید محتوای اثربخش، در مقابل یأس‌افکنی هوش مصنوعی ایستادگی کنند.

راهکارهای نهج‌البلاغه نشان می‌دهد که مقابله با جنگ شناختی هوش مصنوعی، مستلزم اتخاذ رویکردی فعالانه و همه‌جانبه است. این راهکارها بر پیشگیری، آگاهی‌بخشی و تقویت بنیان‌های فکری جامعه تأکید دارند که در مقایسه با رویکردهای صرفاً فنی، از عمق و پایداری بیشتری برخوردارند.

۶. بحث درباره یافته‌ها

تحلیل یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که نهج‌البلاغه از درک عمیقی نسبت به ماهیت تهدیدات شناختی برخوردار است. پنج پدیده شناسایی شده (جابه‌جایی حق و باطل، ایجاد ابهام، هشدار از تفرقه، هشدار از فریب

کارگزاران عادل، و پرهیز از یأس) در واقع لایه‌های به هم پیوسته یک سیستم یکپارچه تهاجم شناختی را تشکیل می‌دهند که هوش مصنوعی در عصر حاضر به عنوان توانمندساز قدرتمندی برای اجرای آنها عمل می‌کند. این پژوهش به سؤال اصلی خود مبنی بر شناسایی مصادیق جنگ شناختی از منظر نهج‌البلاغه پاسخ می‌دهد و نشان می‌دهد که هوش مصنوعی در حقیقت صورت مدرن و پیچیده‌تری از همان تهدیدات شناختی است که امام علی(ع) در دوران خود با آنها مواجه بوده‌است.

در مقایسه با پژوهش‌های پیشین که به بررسی جنگ شناختی در آموزه‌های اسلامی پرداخته‌اند، این تحقیق از جنبه تطبیق نظام‌مند پدیده‌های مستند نهج‌البلاغه با فناوری هوش مصنوعی نوآوری دارد. همچنین در مقایسه با مطالعات غربی در زمینه جنگ شناختی، این پژوهش نشان می‌دهد که مبانی نظری این مفهوم در منابع اسلامی سابقه تاریخی طولانی دارد. ارزش افزوده اصلی این تحقیق در ایجاد پل مفهومی بین میراث دینی و چالش‌های فناورانه معاصر است که می‌تواند الهام‌بخش رویکردی بومی در مواجهه با تهدیدات شناختی باشد.

از منظر نظری، یافته‌ها حاکی از آن است که جنگ شناختی دارای ماهیتی فراتاریخی است و فناوری‌های جدید تنها شکل و مقیاس آن را تغییر داده‌اند. این امر بر ضرورت توجه به ابعاد فلسفی و انسانی جنگ شناختی به جای تمرکز صرف بر جنبه‌های فنی آن تأکید می‌کند.

یافته‌های این تحقیق می‌تواند مبنای مناسبی برای سیاست‌گذاری در حوزه امنیت سایبری، طراحی نظام آموزشی و برنامه‌ریزی فرهنگی باشد. در نهایت، این پژوهش گامی اولیه در جهت ایجاد گفتمان بومی برای مواجهه هوشمندانه با تهدیدات شناختی عصر فناوری محسوب می‌شود.

۷. نتیجه‌گیری و پیشنهادات

این پژوهش با هدف تبیین مصادیق جنگ شناختی در عصر هوش مصنوعی از منظر نهج‌البلاغه، به روش توصیفی-تحلیلی انجام شد. یافته‌ها نشان داد پنج پدیده کلیدی جابه‌جایی حق و باطل، ایجاد ابهام، هشدار از تفرقه، هشدار از فریب کارگزاران عادل، و پرهیز از یأس که در کلام امام علی(ع) شناسایی شد، در قالب فناوری‌های هوش مصنوعی مانند دیپ‌فیک، بات‌های هوشمند و هدفگیری الگوریتمی تجلی یافته‌اند.

نوآوری این پژوهش در ارائه چارچوبی تطبیقی برای تحلیل پدیده‌ای مدرن بر اساس متون دینی بود. راهکارهای مقابله‌ای مستخرج از نهج‌البلاغه شامل تقویت بصیرت، حکمت جمعی و مرجعیت علمی نشان می‌دهد که مقابله با جنگ شناختی نیازمند راهبردهای فرهنگی و آموزشی است.

پیشنهادات پژوهشی شامل موارد زیر است:

- مطالعه تطبیقی با دیگر متون دینی در حوزه جنگ شناختی

- طراحی مدل عملیاتی برای اجرای راهکارهای علوی در سطح ملی

- بررسی راهکارهای حقوقی و مقرراتی برای مقابله با سوءاستفاده از هوش مصنوعی

این یافته‌ها می‌تواند مبنای مناسبی برای سیاست‌گذاری در حوزه امنیت سایبری و فرهنگی کشور باشد. در نهایت، این پژوهش گامی در جهت اثبات این اصل است که متون دینی ما می‌توانند چراغ راهی برای مواجهه عاقلانه با پیچیده‌ترین تهدیدات عصر فناوری باشند.

منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه. (۱۳۸۶). تنظیم و ترجمه محمد دشتی. تهران: انتشارات مجنون.

- ۱) آمدی، عبدالواحد. (۱۳۹۵). غررالحکم و دررالکلم. قم: دارالحديث.
- ۲) جعفری، محمدتقی. (۱۳۸۶). شرح نهج البلاغه. تهران: انتشارات دانشگاهی.
- ۳) جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۵). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. قم: انتشارات اسراء.
- ۴) حاجی‌خانی، علی؛ و همکاران. (۱۳۹۹). ماهیت و مکانیزم عملیات نرم در نهج البلاغه. فصلنامه علمی پژوهشنامه نهج البلاغه، ۱۲(۳).
- ۵) حسن‌پور، علیرضا؛ و بنی‌اسدی، رضا. (۱۴۰۱). دشمن‌شناسی و مقابله در جنگ نرم از منظر نهج البلاغه. مجله پژوهش‌های معاصر در علوم و تحقیقات، ۸(۲).
- ۶) دهقانی، سیدجلال؛ و چهرآزاد، سعید. (۱۴۰۲). هوش مصنوعی و مسئله‌دار کردن درون‌مایه‌های امنیت ملی. فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۱۵(۱).
- ۷) گرگ آلن، تانیل چان. (۱۴۰۳). هوش مصنوعی و امنیت ملی. مترجم: بهنام شریف پور. تهران: مانانگار.
- ۸) مطهری، مرتضی. (۱۳۷۳). کتاب جهاد، تهران: انتشارات صدرا.
- ۹) مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۸). پیام امام امیرالمومنین، قم: انتشارات دفتر تبلیغات.

۱. Brundage, M., et al. (۲۰۲۰). The Malicious Use of Artificial Intelligence: Forecasting, Prevention, and Mitigation. Oxford: University of Oxford; Cambridge: Centre for the Study of Existential Risk; and Future of Humanity Institute .
۲. NATO. (۲۰۲۱). Cognitive Warfare: The Future of Warfare. Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence .

۳. Pariser, E. (۲۰۱۱). The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You. Penguin Press.
۴. RAND Corporation. (۲۰۲۲). Understanding Cognitive Warfare. Santa Monica, CA: RAND Corporation